

**UT DEI ECCLESIA IN SUO STATU TUTA PERMANEAT ET IN SUIS
BONIS SIT TRANQUILLA. EPISCOPUL PETRU MONOSZLÓ,
ORGANIZATORUL DOMENIULUI ȘI AL ADMINISTRAȚIEI EPISCOPALE***

Petru Monoszló a condus episcopia Transilvaniei între 1270 și 1307, după ce anterior a fost timp de patru ani vicecancelarul regelui tânăr Ștefan¹, cel alături de care familia sa a atins apogeul ascensiunii politice și economice. A ajuns la demnitatea episcopală datorită aceluiași rege, devenit la scurt timp stăpânul întregului regat, sub numele de Ștefan al V-lea (1270-1272). Ulterior, în prima parte a domniei tânărului Ladislau al IV-lea (1272-1290), episcopia a beneficiat de mai multe donații, dar opțiunea regelui pentru comunitatea cumană și obiceiurile acesteia l-au îndepărtat de reprezentanții clerului, printre care se afla și episcopul Transilvaniei; spre deosebire de rege, clerul era adeptul unei creștinări rapide și necondiționate a cumanilor. După moartea regelui Ladislau, Petru Monoszló l-a susținut pe Andrei al III-lea (1290-1301), așa cum a făcut-o majoritatea prelaților, împotrivindu-se astfel papalității, susținătoarea candidaturii lui Carol Robert de Anjou (1301-1342). Odată cu stingerea ultimului reprezentant al dinastiei arpadiene, episcopul transilvănean a aderat la partida angevină, care devenea din ce în ce mai numeroasă. Petru Monoszló a întreținut bune relații cu voievozii Transilvaniei, cu nobilimea locală și cu ceilalți episcopi din regat, însă a avut și conflicte deschise în apărarea intereselor bisericii pe care a condus-o. Probabil, cel mai cunoscut dintre acestea a fost atacul lui Gaan, fiul lui Alard din Ocna Sibiului (1277) care s-a soldat cu un masacru și cu devastarea catedralei din Alba Iulia².

* În memoria profesorului László Koszta, care a avut o contribuție hotărâtoare atât la realizarea acestui studiu cât și în formarea mea profesională și umană.

¹ Pentru toponimele existente și în prezent am folosit varianta românească actuală, în timp ce cele dispărute sau neidentificate apar în forma în care sunt menționate în documente. Prenumele de persoane sunt traduse în română, urmând uzanța istoriografiei române, pentru a facilita identificarea persoanelor la care se face referire.

² Cosmin Popa-Gorjanu, *Conflict și memorie în Transilvania secolelor XIII-XIV. Episcopia Transilvaniei și Gyan, fiul lui Alard*, în Adrian Andrei Rusu (ed.), *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de români*, Cluj-Napoca, Mega, 2006, p. 143 și urm.

Episcopul Petru a făcut parte din cercul de ierarhi versați în dreptul canonic format în jurul arhiepiscopului Lodomer al Strigoniului, care a încetățenit în Ungaria ideea regimului de stări³.

Viața și activitatea lui Petru Monoszló a fost prezentată succint în numeroase lucrări de popularizare⁴, dar singura biografie detaliată, de până acum, rămâne cea realizată în 1922 de istoricul și canonicul albaiulian János Temesváry⁵. Lucrarea pozitivistă a lui Temesváry urmărește mai ales activitatea politică a prelatului ardelean. Pe de altă parte, cercetările de istorie politică, socială, economică și nu în ultimul rând ecleziastică apărute în ultimele decenii au așezat într-o lumină nouă epoca și implicit activitatea lui Petru Monoszló. Merită amintite aici, fără pretenția exhaustivității, cele ale lui Gyula Kristó⁶ și Jenő Szűcs⁷ care prezintă decăderea puterii regale și întărirea oligarhiei la sfârșitul secolului al XIII-lea, lucrarea lui József Gerics referitoare la regimul de stări din Ungaria⁸, scrierile lui István Szabó⁹, Jenő Szűcs¹⁰ și Ilona Bolla¹¹ care analizează schimbările economice și sociale din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, precum formarea domeniilor compacte cu sate de oameni liberi, implicând apariția iobăgiei în forma cunoscută în Evul Mediu târziu. Nu pot omite nici studiile arheologice¹²,

³ János Temesváry, *Erdély középkori püspökei*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922, p. 46-111; Mihai Kovács, „*Semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur*”. Monoszló nb. Péter erdélyi püspök társadalmi és politikai kapcsolatai, în *Erdélyi Múzeum*, LXXVII, 1, 2015, p. 1-14.

⁴ Árpád Bitay, *Erdély jeles katolikus papjai*, Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1926, p. 7-8; Adolf Vorbuchner, *Az erdélyi püspökség*, Brassó, Erdélyi Tudósító, 1925, p. 22; János Karácsonyi, *Az erdélyi püspökség története 1526-ig*, în Bertalan Bagossy et alii, *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság, 1925, p. 16-30, 21, 23; József Marton, Tamás Jakabffy, *Az erdélyi katolicizmus századai*, ed. a II-a, Kolozsvár, Verbum, 2007, p. 17.

⁵ Temesváry, *Erdély*, p. 46-111.

⁶ Gyula Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

⁷ Jenő Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, ed. a II-a, Budapest, Osiris, 2002.

⁸ József Gerics, *A korai rendiség Európában és Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

⁹ István Szabó, *A prédiom*, în *Agrártörténeti Szemle*, V, 3, 1963, p. 301-337.

¹⁰ Jenő Szűcs, *Az utolsó, passim*.

¹¹ Ilona Bolla, *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*, Budapest, Nap, 1998.

¹² Vezi, o sinteză a rezultatelor arheologicei ultimelor decenii la Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, Mega, 2005.

extrem de utile și pentru istoria socio-economică a Transilvaniei și zonelor învecinate. Istoria ecleziastică a făcut și ea progrese importante: trebuie amintită în primul rând lucrarea lui Elemér Mályusz¹³, care continuă să inspire cercetătorii societății ecleziastice din Ungaria medievală. De asemenea, cercetările lui Beatrix Romhányi au relevat numeroase aspecte de istorie economică a instituțiilor ecleziastice¹⁴. Apoi, monografia episcopiei de Pécs¹⁵, biografiile episcopilor din alte eparhii ale Ungariei¹⁶, sau studiul lui Péter Kis referitor la organizarea domeniilor arhiepiscopiei de Esztergom¹⁷ oferă baze solide pentru un studiu comparativ.

O contribuție directă la subiectul de față o are teza de doctorat semnată de Adinel Dincă, parțial publicată în diverse periodice și volume, și în care sunt tratate aspecte economice, culturale și ecclesiologice ale oficiului episcopal transilvănean¹⁸. Unul dintre meritele sale este cel de a atrage din nou atenția asupra rolului hotărâtor jucat de episcopul Petru în toate aceste domenii. Anterior, studiul lui Zsigmond Jakó a trasat liniile generale de augmentare a domeniului episcopal de-a lungul Evului Mediu¹⁹. Contribuțiile menționate mai sus justifică reluarea studiului

¹³ Elemér Mályusz, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, ed. a II-a, Budapesta, Műszaki Könyvkiadó, 2007.

¹⁴ Vezi, de ex., Beatrix Romhányi, *A középkori egyházi intézmények gazdálkodása*, în Márton Gyöngyössy (ed.), *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*, s.l., s.n., s.a., p. 199-225.

¹⁵ Tamás Fedeleș et alii, *A pécsi egyházmegye története. A középkor századai (1009-1526)*, Pécs, Fény, 2009.

¹⁶ Margit Beke (ed.), *Esztergomi érsekek*, Budapesta, Szent István Társulat, 2003; Udvardy József, *A kalocsai érsekek életrajzai*, Köln, METEM, 1991; József Sugár, *Az egri püspökök története*, Budapesta, Szent István Társulat, 1984.

¹⁷ Péter Kis, *Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében*, în *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2000, p. 225-248.

¹⁸ Adinel Dincă, *Aprecieri preliminare privind alegerea episcopului Transilvaniei în secolele XIII-XIV*, în Susana Andea (coord.), *Transilvania (secolele XIII-XVII). Studii istorice*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 162-186; Idem, *Instituția episcopală latină în Transilvania medievală*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, 2008; Idem, *Vicarii generali ai episcopului Transilvaniei în secolul al XIV-lea. Considerații generale*, în *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu. Series Historica*, 2008, p. 29-42; Idem, *Documente și scrisori ale episcopilor Transilvaniei*, în Susana Andea (coord.), *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2013, p. 47-108.

¹⁹ Zsigmond Jakó, *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*, în Loránd Benkő et alii, *Erdély a keresztény magyar királyságban*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 2001, p. 105-115.

biografiei episcopului Petru Monoszló, important pentru o înțelegere mai bună a epocii în care a trăit și a realităților ulterioare din istoria ecleziastică transilvăneană.

Studiul de față vine în prelungirea altuia publicat recent²⁰, referitor la relațiile familiale și activitatea politică a episcopului Petru. În următoarele rânduri voi aborda activitatea economică și administrativă a acestui prelat, oferind o sinteză critică a istoriografiei recente și o nouă analiză a documentelor referitoare la el. Pentru prima parte mi-am propus revizuirea cronologiei constituirii domeniului episcopal, prezentarea strategiilor de augumentare și consolidare a proprietății ecleziastice, determinarea stadiului în care se afla procesul de constituire a iobăgiei unitare pe domeniul episcopal transilvănean al acestei perioade și reconstituirea strategiilor de subzistență adoptate de aceasta, reconstituirea structurii administrative a domeniului și a relației stăpân-supuși. Cea de-a doua parte vizează prezentarea curții episcopale și constituirea vicariatului de dincolo de Meseș, al cărui prim titular este menționat în această perioadă. Nu în ultimul rând, lucrarea își propune să constituie începutul unei ample cercetări a istoriei socio-economice a domeniilor episcopale și a administrației ecleziastice din Transilvania medievală.

1. *Activitatea economică a episcopului Petru Monoszló*

1.1. *Constituirea domeniului episcopal*

Schimbările economice majore din a doua jumătate a veacului al XIII-lea i-au determinat pe marii proprietari funciari ai Regatului Ungariei să își revizuiască politica economică. Mulți dintre ei au abandonat solidaritatea de clan, implicând proprietatea devălmașă, și au încercat să-și unească proprietățile, disparate până atunci, în mari domenii compacte. Acestea s-au format adesea în jurul unor pământuri valoroase obținute prin donație regală, eventual în zone în care clanul sau instituția ecleziastică pe care o reprezentau mai avea și alte proprietăți²¹. Dar, constituirea domeniilor compacte s-a realizat nu doar cu ajutorul donațiilor regale, ci și prin intermediul cumpărărilor, schimburilor și cotropirilor. Popularea satelor sporea rentabilitatea economică a domeniilor și prestigiul stăpânilor²².

²⁰ Kovács, *Semper meliora, passim*.

²¹ Szűcs, *Az utolsó*, p. 155-161.

²² Bolla, *Az egységes, passim*.

Proprietățile episcopiei Transilvaniei s-au separat treptat de cele ale capitlului²³. La 1263 regele tânăr Ștefan – viitorul Ștefan al V-lea – confirma un privilegiu emis de tatăl său, Béla al IV-lea, în 1246; în el găsim menționate proprietățile episcopale care vor apărea astfel și în deceniile ulterioare²⁴. Același privilegiu de exemptiune judiciară (ieșirea domeniilor de sub autoritatea judecătorească a voievodului și a celorlalți funcționari regali) a fost acordat capitlului doar la 1289²⁵. Separarea proprietăților episcopale de cele ale capitlului se probează și prin documentul emis de regele Ladislau al IV-lea care confirmă o danie făcută capitlului de Ștefan al V-lea²⁶. Un alt document menționează *expressis verbis*, în 1275, că satele capitlului, *Filesd* și Aiud s-au separat de domeniul episcopal²⁷. O altă dovadă în acest sens o constituie faptul că episcopia și capitlul au tranzacționat între ele mai multe pământuri, lucru care avea sens doar dacă proprietățile celor două instituții erau administrate separat. În schimb, la 1271 regele Ștefan al V-lea dona Abrudul episcopiei, capitlului și Bisericii Sfântului Mihail²⁸, iar în 1278 regele Ladislau al IV-lea oferea bisericii ardelene pentru restaurarea catedralei și a statutului canonical sesiile coloniștilor din Alba Iulia, care fuseseră uciși de sași în atacul din duminica Reminiscere a anului 1277²⁹. Se pare că în jurul anului 1270, proprietățile bisericii Transilvaniei erau administrate separat de cele două instituții majore, episcopia și capitlul, iar noile achiziții au fost împărțite în scurt timp; nu putem însă exclude complet posibilitatea ca unele proprietăți să fi fost administrate în comun și în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea³⁰.

²³ Adinel Dincă, *Instituția*, p. 93; László Koszta, *A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200-1350 között*, în *Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2007, p. 99.

²⁴ Zsigmond Jakó (ed.), *Erdélyi okmánytár (Codex diplomaticus Transsylvaniae) (CDTrans)*, vol. I, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1997, nr. 201, 243.

²⁵ *CDTrans*, vol. I, nr. 447.

²⁶ Imre Szentpétery, Iván Borsa (ed.), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta Arpadiana) (RegArp)*, vol. II/4 (1290-1301), Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1987, nr. 2665.

²⁷ *CDTrans*, vol. I, nr. 342.

²⁸ *CDTrans*, vol. I, nr. 287.

²⁹ *RegArp*, vol. II, nr. 2858.

³⁰ În opinia lui Dincă, *Instituția*, p. 94. separarea proprietăților episcopale de cele capitulare s-a produs în prima jumătate a episcopatului lui Petru Monoszló. El consideră că unele proprietăți au fost administrate în comun și după separare.

Principalele scopuri ale politicii domeniiale a episcopului Petru, constituirea domeniului compact și popularea proprietăților episcopale apar în documentele emise de cancelaria sa³¹. Gilăul era deja în proprietatea episcopilor Transilvaniei cel târziu în 1246³². În 1275 episcopul Petru a obținut din partea regelui minor Ladislau al IV-lea confirmarea unei donații verbale făcute anterior de Ștefan al V-lea, prin care i se conferea satul Cluj³³. În anul următor el renunța în favoarea capitlului la Simeria (comitatul Hunedoara) și Acmarium (comitatul Alba), primind în schimb localitatea Izvorul Crișului, aflată la granița comitatelor Cluj și Bihor³⁴. În 1282, an în care regele Ladislau al IV-lea confirma privilegiul de exemptiune juridică emis de bunicul său, episcopul deținea deja Căpușul Mare³⁵. Până în 1291, anul confirmării aceluiși privilegiu de către Andrei al III-lea³⁶, Petru Monoszló obținuse proprietăți în Viștea și *Sassag* (localitate astăzi dispărută)³⁷. În același an, episcopul cumpăra cu 20 de mărci de argint de la iobagii castrului clujean, Nicolae și Ioan, pământul Lomb aflat la marginea Clujului³⁸. În 1295, prelatul transilvănean obținea în schimbul a 12 mărci de argint și jumătatea care îi lipsea din satul *Sassag* de la Gyula de Sânpaul din neamul Borsa. Rudele lui Gyula îi cedaseră deja cealaltă jumătate înainte de anul 1291³⁹.

Ruda îndepărtată a episcopului Petru, fostul ban de Severin, Mikud, din neamul Kökényes-Radnót, a oferit la 1288 episcopiei transilvănene satul Nicolești (comitatul Turda) pentru a-și răscumpăra jurământul de cruciat pe care nu l-a dus la îndeplinire⁴⁰. În 1296, Petru Monoszló ceda o altă proprietate din comitatul Turda, Ghiriș-Sâncrai (astăzi cartier al orașului Câmpia Turzii) în schimbul pământurilor Ocna Mureș și *Foludi* (comitatul

³¹ Dincă, *Instituția*, p. 99; Georgius Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budapesta, *Regia Universitas Ungarica*, 1829-1841, VII/5, p. 544-545.

³² *CDTrans*, vol. I. nr. 201.

³³ *CDTrans*, vol. I. nr. 339.

³⁴ *CDTrans*, vol. I. nr. 348.

³⁵ *CDTrans*, vol. I, nr. 391; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. III (H-K), Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1987, p. 354.

³⁶ *CDTrans*, vol. I. nr. 450.

³⁷ Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. III, p. 369; Dincă, *Instituția*, p. 87, îl asociază greșit cu Suceagul.

³⁸ *CDTrans*, vol. I, nr. 489.

³⁹ *CDTrans*, vol. I, nr. 537.

⁴⁰ *CDTrans*, vol. I, nr. 434, 435.

Alba) (pe teritoriul actual al orașului Ocna Mureș)⁴¹. Doi ani mai târziu i-a dat aceste pământuri aceluiași ban Mikud în schimbul satului Luna din comitatul Cluj. Documentul care consemnează tranzacția amintește solul fertil al acestui sat. Luna a fost luată de Mikud de la mănăstirea Garáb, aflată sub patronajul său. Înțelegerea prevedea și plata a 10 mărci de către episcop, precum și neperceperea părții episcopale a decimelor pe anul respectiv de pe proprietățile banului. În cazul în care Mikud nu și-ar fi putut lua în stăpânire noile achiziții, episcopul Petru urma să îl despăgubească cu 50 de mărci de argint și cu satul Sâncrai, pe care trebuia să îl recupereze de la fiii lui Samson. Dacă ierarhul ardelean nu ar fi putut stăpâni în pace satul Luna, el ar fi trebuit să primească în compensație nu mai puțin de 100 de mărci de argint și proprietatea Hida din comitatul Dăbâca⁴².

Petru Monoszló a dobândit și Vlaha, în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea⁴³. Aceasta nu figura încă la 1291 printre proprietățile episcopale, însă în 1299 prelatul obținea pădurile Leske și Gheorgheni de la Lazăr, abatele de Cluj-Mănăstur pentru a le ușura viața locuitorilor de pe pământurile sale Vlaha și Cluj. În schimbul acestor păduri, episcopul oferea satele Băgara și Nadiș, din comitatul Cluj⁴⁴. Documentul care amintește proprietățile Macău și Turea reprezintă un fals din secolul al XIV-lea⁴⁵, motiv pentru care nu știm dacă aceste pământuri au fost achiziționate de episcopul Petru sau de vreunul dintre urmașii săi.

De numele aceluiași prelat se leagă și începuturile domeniului episcopal din comitatul Alba. El a obținut la 1278 sesiile coloniștilor din Alba Iulia și a construit cetatea cunoscută sub numele de *Piatra Sfântului Mihail* la marginea satului Tăuți. Hotărnicia domeniilor capitlului de la 1299 menționează proprietățile episcopale Drâmbar și *Nagikeortwel* (la marginea satului capitular Bărbant)⁴⁶. Acest domeniu avea să fie rotunjit de episcopii din familia Szécsi la mijlocul secolului al XIV-lea⁴⁷.

⁴¹ CDTrans, vol. I, nr. 545.

⁴² CDTrans, vol. I, nr. 566.

⁴³ Jakó, *Az erdélyi*, p. 107, consideră că a fost achiziționat în același timp cu Clujul.

⁴⁴ CDTrans, vol. I, nr. 583, 584.

⁴⁵ CDTrans, vol. I, nr. 591.

⁴⁶ CDTrans, vol. I, nr. 589/5, 589/8.

⁴⁷ Jakó, *Az erdélyi*, *passim*.

Episcopul Petru a sporit proprietățile episcopiei și în comitatul Dăbâca. Herinei și Bileagului li s-au adăugat Neț (ante 1291) și posibil o parte din Hida⁴⁸. În perioada următoare însă nu s-a format aici un domeniu episcopal compact. Proprietățile din comitatul Dăbâca au fost date la schimb de episcopul Andrei Szécsi pentru sate din comitatul Alba⁴⁹.

Prelatul transilvănean a acumulat câteva proprietăți și în regiunea de dincolo de Meseș, unde avea să se formeze în secolul al XIV-lea cel de-al treilea domeniu episcopal. Tășnadului, Zalăului și localității astăzi dispărute *Baratpispuk* (comitatul Bihor)⁵⁰ li s-a adăugat o parte dintre cele 12 aratre de pământ situate între satele *Gerend* și *Baratpispuk*. În urma procesului dintre Barch, din neamul Csák, și episcopul Petru, cele două părți s-au înțeles să împartă pământul aflat în discuție⁵¹. În 1282 Ștefan, fiul banului File îi acuza pe oamenii episcopului că ar fi luat două aratre și jumătate din satul *Gyovd* pe care le-au inclus apoi abuziv în proprietatea episcopală Tășnad, odată cu 30 de familii de iobagi din satul amintit, cauzând astfel un prejudiciu de 50 de mărci de argint. Pe parcursul procesului s-a ajuns și la duelul judiciar, întrerupt la intervenția regelui. Ștefan a acceptat ca acel pământ să intre în proprietatea bisericii transilvănene, însă nu a participat la hotărnicie, probabil în semn de protest⁵². Satul *Ebes* din comitatul Satu Mare a intrat în componența domeniului episcopal înainte de 1282⁵³.

În anii care au urmat invaziei tătare domeniul episcopal număra doar șase localități, în timp ce la moartea episcopului Petru acesta cuprindea 20-

⁴⁸ Jakó, *Az erdélyi* 108; *CDTrans*, vol. I, nr. 474. Pentru toponimul Néc, vezi Bători István, *Az Árpád-kori Kolozs és Doboka vármegyék településneveinek névrendszertani vizsgálata*, Teză de licență, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen 2011 (http://mnytud.arts.klte.hu/szakdolgozat/1685/batori_i_1685.pdf, accesat în 11.04. 2014).

⁴⁹ Jakó, *Az erdélyi*, p. 105.

⁵⁰ Dincă, *Instituția*, p. 85. asociază greșit cu Episcopia Bihorului. Barátpüspöki se afla în partea nord-estică a comitatului Bihor, în apropierea Șilindrului, vezi Zsigmond Jakó, *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*, Budapesta, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, 1940, p. 52; Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. I, p. 656; Anita Rácz, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*, Debrecen, s.n., 2007, p. 373.

⁵¹ Gusztáv Wenzel (ed.), *Árpádkori új okmánytár*, Budapesta, MTA Történeti Bizottmánya, 1862-1874, vol. IV, p. 234-236.

⁵² Temesváry, *Erdély*, p. 68; *CDTrans*, vol. I, nr. 387, 388, 390.

⁵³ *CDTrans*, vol. I, nr. 391.

26 sate sau părți de sate⁵⁴. Cele șase proprietăți episcopale de la 1246 erau dispuse în patru comitate, iar cele de la 1307 se aflau în șapte comitate⁵⁵. Totuși, gradul superior de concentrare a satelor episcopului Petru este relevat de faptul că dintre cele 20 de proprietăți pe care eparhia transilvăneană le-a deținut în mod cert la moartea sa, opt se aflau în comitatul Cluj și alte patru în Alba, adică mai bine de jumătate făceau parte din domenii compacte. Dintre achizițiile episcopale ale perioadei, trei au reprezentat donații regale, una donație nobiliară, două pământuri au fost cumpărate, trei obținute prin schimb, două în urma unor procese și două prin colonizare. Nu este cunoscut modul de achiziție al altor cinci proprietăți. Se confirmă observația lui Adinel Dincă conform căreia activitatea de sporire a proprietăților episcopale a cunoscut două etape: până la moartea regelui Ladislau al IV-lea au predominat daniile regale, iar după 1290 domeniul episcopal s-a extins mai ales prin intermediul cumpărărilor și schimburilor⁵⁶. Se observă, totodată, un echilibru între diversele moduri de achiziție. Acest studiu de caz confirmă ideea lui Péter Kis, care afirmă că domeniile episcopale s-au dezvoltat prin metode similare celor aplicate de magnații laici⁵⁷. Prezența cumpărăturilor arată faptul că spre deosebire de alte instituții ecleziastice ale vremii, precum arhiepiscopia de Strigoniu, eparhia transilvăneană a dispus de suficiente lichidități pentru efectuarea unor astfel de tranzacții⁵⁸. Documentul referitor la schimbul realizat cu abatele de Cluj-Mănăstur și cel care prezintă cotropirea din comitatul Szolnok arată că un factor important în decizia de extindere a domeniului a fost interesul coloniștilor din satele episcopale.

⁵⁴ În 1246, o parte din Alba Iulia, Herina și Bileag (Dăbâca), Gilău (Cluj), Zalău și Tășnad (Szolnok) (*CDTrans*, vol. I, nr. 201); la finele secolului XIII, Alba Iulia, Șard, Drâmbar și Nagykörtvély (Alba), Nicolești (Turda), Gilău, Cluj, Izvorul Crișului, Căpușu Mare, Viștea, Saságy, Vlaha, Luna (Cluj), Herina, Bileag, Neț (Dăbâca), Zalău și Tășnad (Szolnok), Ebes (Sátmar), Barátpüspöki (Bihar); sunt incerte Daroț, Macău, Turea, Florești, Tăuți (Cluj), Hida (Dăbâca).

⁵⁵ Pentru o hartă a domeniilor episcopale în secolul al XIV-lea, vezi Géza Hegyi (ed.), *Erdély és a Szilágyság birtokviszonyai 1341-ben*, anexă la *CDTrans*, vol. IV.

⁵⁶ Dincă, *Instituția*, p. 100.

⁵⁷ Kis, *Az esztergomi*, p. 248.

⁵⁸ Kis, *Az esztergomi*, p. 228.

1.2. Consolidarea domeniilor episcopale și activitatea economică a locuitorilor

Perioada care a urmat invaziei tătare a adus alături de scăderea drastică a populației și o schimbare economică și socială de mare importanță: forța de muncă servilă a putut să-și renegocieze raporturile cu propriul stăpân sau să se mute pe alte pământuri, câștigându-și astfel libertatea personală. Coloniștii desemnați tot mai des cu numele de iobagi dețineau deja mijloacele necesare muncii agricole și aveau o oarecare autonomie în cadrul domeniului. În paralel cu decăderea prediilor și cu apariția unei multitudini de sate de tip nou au intrat în regatul Ungariei o serie de inovații, precum utilizarea plugului asimetric, asolamentul, sau creșterea animalelor în grajd, al căror rezultat a fost sporirea șeptelului și ameliorarea randamentului agricol⁵⁹.

Constituirea domeniului a fost dublată de o consistentă activitate de consolidare, al cărei principal scop a fost popularea pământurilor episcopale. Una dintre condițiile de bază a atragerii colonilor era asigurarea unei autonomii bazate pe autoritatea judecătorească a judeului (*villicus*), ales din rândul sătenilor, și pe protecția oferită de stăpânul de pământ în fața unor eventuale abuzuri ale funcționarilor regali. În acest scop și urmărind în același timp consolidarea propriei autorități, episcopul Petru a solicitat de la fiecare rege confirmarea privilegiului de autonomie judiciară obținut de episcopul Gallus în 1246⁶⁰.

Nu cunoaștem dimensiunile colonizării pe domeniile episcopale, dar condițiile ei ne sunt relativ cunoscute datorită unui document de la 1295 care stipulează drepturile și obligațiile locuitorilor din satul Șard (comitatul Alba). Sătenii aveau obligația de a plăti ca teragiu 13 mărci de argint anual, la sărbătoarea Sf. Martin. Obligația de găzduire era răscumpărată de întreaga comunitate, în fiecare an, cu un bou, un butoi de vin și un porc, și de fiecare gospodărie în parte cu câte o găină, o măsură de ovăz și două pâini. Sătenii puteau să își vândă sau să își lase ca moștenire în mod liber avutul dacă au plătit în prealabil teragiul. Dacă cineva murea fără a lăsa

⁵⁹ Pentru schimbările economice din a doua jumătate a secolului XIII, Szűcs, *Az utolsó*, p. 219-310; István Szabó, *A prédiium, passim*; Bolla, *A jobbágyságról, passim*.

⁶⁰ Béla al IV-lea I-a emis în 1246 (*CDTrans*, vol. I, nr. 201), Ștefan al V-lea I-a întărit ca rege tânăr la 1263 (*CDTrans*, vol. I, nr. 243), Ladislau al IV-lea în 1282 (*CDTrans*, vol. I, nr. 391), Andrei al III-lea în 1291 (*CDTrans*, vol. I, nr. 474), extinzându-l mereu asupra noilor achiziții.

urmași putea să-și transmită oricui averea, având obligația de a lăsa episcopului un vițel de un an. În pricinile minore, puterea judecătorească era exercitată de judele sătesc, iar în pricini majore, precum furtul sau crima, de comitele curții episcopale. În astfel de cazuri, comitele primea două treimi, iar judele o treime din taxele percepute în cadrul proceselor⁶¹. Locuitorii din Șard au obținut și dreptul de a se judeca după dreptul sibian, fapt care arată că probabil erau sași din zona Sibiului⁶². O altă posibilitate ar fi ca libertatea colonilor de pe pământul regesc să-i fi inspirat și pe țărani din alte zone care aspirau la un statut asemănător.

În opinia lui Konrad Gündisch, de colonizarea întreprinsă de episcopul Petru a beneficiat și Clujul⁶³. Această opinie a fost însă nuanțată cu argumente solide de Radu Lupescu, care a demonstrat că acțiunea de colonizare a Clujului a fost întreprinsă de regele Ștefan al V-lea, iar satul episcopal se afla în afara ariei de colonizare⁶⁴. O parte a literaturii de specialitate datează la finele secolului al XIII-lea sau la începutul celui următor separarea localităților Florești și Vlaha. Evenimentul s-a petrecut cu siguranță după 1299, an în care, pe domeniul episcopal, exista o singură localitate cu numele *Fenes*⁶⁵. Din datarea bisericilor celor două localități deducem că prima colonizată a fost Vlaha, urmată cândva pe parcursul secolului al XIV-lea de Florești⁶⁶. Toponimul *Totfalud* (Tăuți), atestat pe parcursul veacului al XIV-lea trădează o colonizare, a cărei dată însă nu o putem preciza în lipsa izvoarelor⁶⁷. Satul Neț din comitatul Dăbâca a fost colonizat probabil între 1282 și 1291.

Alături de colonizare și de asigurarea imunității judiciare stăpânul de pământ – mai ales dacă avea și o funcție ecleziastică de prim rang – avea dreptul și obligația de a asigura cadrul propice desfășurării vieții religioase, prin construirea de biserici. Prin acest lucru proprietarul își asigura

⁶¹ *CDTrans*, vol. I, nr. 535.

⁶² Emma Iczkovits, *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*, Budapesta, s.n., 1939, p. 41.

⁶³ Konrad Gündisch, *Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln-Weimar-Wien, Böhlau, 1993, p. 41.

⁶⁴ Radu Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*, în *Erdélyi Múzeum*, 2-3, 2005, p. 46-47.

⁶⁵ Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. II, p. 347.

⁶⁶ Géza Entz, *Erdély építészete a 11-13. században*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 1994, p. 55; Idem, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 1996, p. 35.

⁶⁷ Dincă, *Instituția*, p. 103.

bunăvoința coloniștilor și controlul asupra opțiunilor lor religioase, prin intermediul dreptului de patronat, putând totodată să-și demonstreze puterea economică și atașamentul față de divinitate și de sfinții protectori. În opinia lui Géza Entz pe domeniul clujean al episcopiei au fost construite șase biserici în vremea episcopului Petru Monoszló: la Cluj (prima biserică dedicată Sf. Mihail), Vlaha, Viștea, Căpușu Mare, Gilău și Turea⁶⁸. Matthew Palmer consideră că analogia dintre biserică de la Turea și celelalte construcții eclesiastice nu este convingătoare⁶⁹. Din păcate, niciuna dintre bisericile episcopului Petru, caracterizate de tranziția între stilul romanic și cel gotic nu s-a păstrat într-o formă nealterată. Cercetătorii de astăzi mai pot surprinde identitatea stilistică de odinioară doar prin detalii precum arcul semicircular, decorațiunile florale și vegetale stilizate, mai ales ciorchinii și frunzele de viță-de-vie cu forme ascuțite, respectiv absida rectangulară. Cea mai bine conservată dintre aceste biserici și singura cu patron cunoscut este cea de la Viștea, dedicată Sf. Petru.

În vederea organizării administrației domeniilor episcopale, ierarhul transilvănean a construit două cetăți, la Florești (comitatul Cluj) și la Tăuți (comitatul Alba). Cea de-a doua a fost zidită pe pământul capitlului, primit cu condiția ca după moartea episcopului Petru cetatea să revină acestei instituții⁷⁰. Ambele fortificații au beneficiat de câte o cercetare arheologică, dar din păcate atât săpăturile de la Florești, cât și cele de la Tăuți nu sunt finalizate.

Cetatea de la Florești, cu o tehnică rudimentară de construcție, are o topografie similară cu cea a majorității fortificațiilor acestei perioade. Unicitatea sa constă în existența (simultană?) a unei palisade de lemn și a unei cortine de piatră. Din păcate, raportul cronologic dintre ele nu poate fi clarificat⁷¹. La fel de greu de precizat este rostul clădirilor din lemn și lut, respectiv din piatră descoperite pe suprafața cetății. Cetatea de la Tăuți a fost construită în urma unei defrișări prin ardere, din piatra obținută la fața locului și din calcar de la Ighiu și Ampoița, vizibilă mai ales la

⁶⁸ Entz, *Erdély 11-13 sz.*, p. 54-57.

⁶⁹ Matthew Palmer, *A tendentious plan. Towards a better understanding of Saint Michael's Kolozsvár*, în *Acta Historiae Artium Hungaricae*, 40, 1998, p. 6.

⁷⁰ *CDTrans*, vol. I, nr. 341.

⁷¹ Adrian Andrei Rusu, *Cetatea medievală de la Florești (jud. Cluj) (Cercetări arheologice din anii 1990- 1991)*, în *Ephemeris Napocensis*, III, 1993, p. 287.

ancadramentele din palatul și capela care au funcționat acolo, provenind însă probabil dintr-o epocă mai târzie. Tot la Tăuți a mai fost descoperită o cisternă precum și un depozit de provizii, datele probabil în prima fază de construcție⁷². În prima fază de construcție, în interiorul cetății a fost ridicat și un donjon. Cele două fortificații episcopale par a fi operele unor ateliere diferite, fapt evidențiat de calitatea mult superioară a zidăriei de la Tăuți. Pe baza semnelor identice de pietrar de la Tăuți și catedrala din Alba Iulia este posibil ca cele două lucrări să fi fost realizate de aceiași meșteri⁷³. Ipoteza este întărită și de cronologia celor două șantiere. Este plauzibilă observația lui Erik Fügedi, conform căreia cetatea de la Florești poate avea legătură cu demolarea „cetăților tâlhărești” de pe valea Someșului, acțiune pentru care episcopul Petru a fost răsplătit de regele Ladislau al IV-lea⁷⁴. Nu este exclus ca aceste să fi aparținut fiilor lui Mikola, despre care se știe că au avut un conflict armat cu prelatul transilvănean⁷⁵. Ba mai mult, se poate presupune că ambele fortificații episcopale au luat ființă după logica cetate-contractate, având în vedere că ceilalți dușmani notorii ai episcopiei, sașii din Ocna Sibiului, nu departe de Tăuți și-au dărâmat fortificațiile în urma conflictului cu episcopia. În afară de utilitatea administrativă, rezidențială și militară cetățile au avut și un important rol reprezentativ, subliniind forța și prestigiul deținătorilor lor.

Tot pentru administrarea domeniilor a fost construit probabil palatul de la Viștea, amintit de un document din 1302 și care se păstrează într-un toponim de pe raza localității⁷⁶. În primele decenii ale secolului al XIV-lea a existat o clădire rezidențială a episcopiei și la Cluj⁷⁷.

Episcopul ardelean a câștigat la puțin timp după invazia tătară dreptul de a judeca și pricinile lumești ale oamenilor de pe propriul domeniu. Din privilegiul oaspeților din Șard aflăm că – asemenea altor stăpâni de pământuri din secolul al XIII-lea – și diecezanul ardelean avea un

⁷² Gheorghe Anghel, Ion Berciu, *Cetatea feudală de la Tăuți (județul Alba)*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie 1964*, vol. II, București, 1970, p. 200.

⁷³ Rusu, *Castelarea*, p. 132

⁷⁴ Erik Fügedi, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977, p. 133.

⁷⁵ Kovács, *Semper meliora*, p. 14.

⁷⁶ Entz, *Erdély*, p. 54.

⁷⁷ Jakó, *Az erdélyi*, p. 108.

comes curiae, care judeca pricinile grave de pe domeniul episcopal⁷⁸. Administratorul unuia dintre domeniile episcopale, *officialis*-ul Benedict, fiul lui Andrei este amintit cu ocazia procesului pentru satul *Gyovd*, în calitate de reprezentant al episcopului⁷⁹. Acesta este probabil același cu familiarul episcopal Benedict Sólyom, care solicita capitlului o copie după un act de proprietate cu puțin timp înainte de moartea episcopului Petru⁸⁰. Cu siguranță în cetățile episcopale rezidau castelani, dar din păcate numele și acțiunile lor din această perioadă ne sunt necunoscute. Delimitarea atribuțiilor administrative ale castelanilor, oficialilor și comiților curiali va constitui subiectul unor cercetări viitoare. Întreaga administrație a domeniului se baza pe numeroșii familiari, dintre care alături de sus-numitul Benedict îi cunoaștem pe Fuldur și Mihail Csató, implicați în cotropirea satului *Gyovd*.

Din cauza parcimoniei izvoarelor, procesul de constituire a iobăgimii în Transilvania este extrem de greu de urmărit. O astfel de transformare pe domeniile episcopale pare să indice sintagma *priores inquilini et hospites de novo advenientes* din documentul de la 1246 citat mai sus⁸¹. Termenul *predium*, care desemna gospodăria seniorială cu mână de lucru servilă (secolele XI-XIII) sau proprietatea pustie (începând cu secolul al XIV-lea) apare doar de trei ori în izvoarele pe care le-am consultat. Schimbul de proprietăți dintre episcop și capitlu este motivat prin faptul că Simeria și Acmarium se aflau în apropierea celorlalte predii capitulare⁸². Unul dintre documentele referitoare la atacul sașilor din 1277 vorbește despre incendierea *universorum populorum predialium*⁸³. Este probabil ca în aceste două documente termenul să fie folosit în sensul său vechi, de proprietate cu mână de lucru neliberă. Pe spatele actului referitor la cumpărarea Lombului întâlnim mențiunea *Privilegium super predio Lomb*⁸⁴. În acest caz

⁷⁸ György Bónis, *Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*, în idem, *Szentszéki regeszták*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1997, p. 633; *CDTrans*, vol. I, nr. 535.

⁷⁹ Wenzel, *Árpád-kori*, p. 236.

⁸⁰ *CDTrans*, vol. II, nr. 62.

⁸¹ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (CDHung)*, IV/1, Budae, 1829, p. 414-415.

⁸² *CDTrans*, vol. I, nr. 348. Pentru sensurile termenului *predium*: Szabó, *A prédiium, passim*.

⁸³ Temesváry, *Erdély*, p. 60.

⁸⁴ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Filmtár (DF), 277205.

este posibil să fie vorba despre o *terra deserta*, având în vedere prețul relativ scăzut, de doar 20 de mărci de argint, al acestui teritoriu și nementiunea locuitorilor săi. Celelalte proprietăți episcopale apar sub denumirile de *villa* (sat) sau *terra* (pământ, având atât sensul de pustiu, cât și cel de așezare/sat). În cazul satului Luna întâlnim denumirea *terra seu villa*⁸⁵. Locuitorii acestor sate sunt desemnați prin termenii *mansio*, *populus*, *hospes* sau *iobbagio*, care arată că în vremea lui Petru Monoszló procesul de constituire a iobăgiei era deja încheiat – cel puțin în linii mari – pe domeniile episcopale.

Cel mai detaliat izvor referitor la activitatea economică de pe domeniul episcopal îl reprezintă privilegiul oaspeților din Șard. Este interesant faptul că aceștia își achitau o parte din obligații în bani, ceea ce indică dezvoltarea pieței și un început de monetizare a economiei în această parte a Transilvaniei. În același timp, cantitatea de cereale pe care o datorau anual stăpânului lor era una mai degrabă simbolică, fapt care arată lipsa de interes a prelatului pentru acest tip de rentă cu valoare scăzută, greu de transportat și de depozitat sau locul secundar ocupat de culturile cerealiere în raport cu vița-de-vie și plantele furajere. În acest din urmă caz, am avea un nou indiciu al dezvoltării pieței în regiunea din jurul reședinței episcopale. Este inutil să insistăm asupra importanței grâului pentru orice gospodărie medievală, iar dacă locuitorii Șardului nu îl produceau este clar că puteau să îl obțină în schimbul vinului, produselor de origine animală sau al banilor încasați pentru acestea.

Un alt izvor relevant pentru economia domeniului episcopal este hotărnicia realizată în urma procesului cu Barch din neamul Csák. Conform acesteia, în jurul localității *Baratpispuk* existau terenuri arabile, păduri, câmpuri și fânațe, ultimele două arătând că în acea perioadă se practica asolamentul bienal și creșterea animalelor în grajd⁸⁶. Astfel de concluzii se impun și în cazul zonei limitrofe pământului episcopal Lomb⁸⁷. Morăritul, activitate conexă indispensabilă a agriculturii, era controlat de stăpânul de pământ. Din epoca aflată în discuție cunoaștem o moară episcopală, aflată pe pământul *Nagikeortwel*, din hotarul proprietății capitulare Bărăbanț

⁸⁵ *CDHung*, vol. VI/2, p. 149-150.

⁸⁶ Wenzel, *Árpád-kori*, vol. IV, p. 234-236.

⁸⁷ Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. III, p. 362.

(comitatul Alba)⁸⁸. Săpăturile de la Cetatea Fetei au arătat că vânătoarea de cerbi și mistreți juca un rol important în subzistența apărătorilor acestei fortificații⁸⁹.

Pe baza unor date târzii, din secolul al XIV-lea putem deduce că domeniul episcopal din comitatul Cluj avea și o importanță comercială deosebită. Clujul și Gilăul erau unele dintre cele mai importante centre ale comerțului din acest comitat⁹⁰. Pentru o scurtă perioadă episcopul a stăpânit și Dumbrava, un alt centru economic semnificativ⁹¹. Petru Monoszló și-a achitat o parte dintre obligațiile către meșterii pietrari care au lucrat la catedrala din Alba Iulia în stofă de Tournai, de unde deducem că în această perioadă exista un comerț relativ bine încheiat între anumite zone din Transilvania și vestul Europei⁹².

Neavând date exacte din această epocă, putem doar presupune pe baza unor analogii că domeniul era important mai ales pentru puterea teritorială și militară pe care o aducea⁹³. Se pare că veniturile din domeniu au fost cu mult sub nivelul celor aferente demnităților laice și ecleziastice. Cel mai important venit episcopal îl constituia decima⁹⁴. Pe parcursul secolului al XIII-lea și decimele au fost împărțite între episcop și capitlu, asemeni proprietăților funciare⁹⁵. Episcopul era proprietarul decimelor de dincolo de Meseș⁹⁶, în timp ce capitlul le încasa în decanatele săsești Sebeș și Mediaș⁹⁷, în protopopiatele Hunedoara și Târnave⁹⁸ și pe propriile domenii⁹⁹. Decimele episcopale erau împărțite între episcop (3/4),

⁸⁸ CDTrans, vol. I, nr. 589/5.

⁸⁹ Rusu, *Cetatea medievală de la Florești*, p. 297.

⁹⁰ Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. III, p. 337.

⁹¹ Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. III, p. 337; CDTrans, vol. I, nr. 437.

⁹² CDTrans, vol. I, nr. 480.

⁹³ Kis, *Az esztergomi*, p. 229-230.

⁹⁴ Pentru decimă, vezi Elemér Mályusz, *Az egyházi tizedkizsákmányolás*, în Székely György (ed.), *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953, p. 320-334.

⁹⁵ Mályusz, *Az egyházi*, p. 322.

⁹⁶ Géza Hegyi, *Tizedszedés az erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein*, în *Szatmár-Szabolcs-Beregi Szemle*, 3, 2010, p. 285-297.

⁹⁷ CDTrans, vol. II, nr. 21, 69, 70.

⁹⁸ Géza Hegyi, *Erdélyi püspökség a középkorban*, în *Romániai Magyar Lexikon*, <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=72>, accesat în 11.04.2014.

⁹⁹ CDTrans, vol. II, nr. 18.

arhidiaconi și parohi, cei din urmă încasând între o șaisprezecime și un sfert din suma totală, în funcție de cutuma locală. Schimbul de proprietăți cu banul Mikud arată că atunci exista deja obiceiul de a ceda o parte a decimelor către proprietarii de pământ.

Deși nu avem date în acest sens, presupunem că episcopul Petru își colecta deja în bani o parte a decimelor, la fel ca și capitlul din Alba Iulia, care primea o sumă fixă anuală de la preoții din decanatele Sebeș și Mediaș¹⁰⁰. Cheltuielile ierarhului ardelean încurajează o astfel de ipoteză. Pe baza izvoarelor care s-au mai păstrat, cheltuielile episcopului Petru totalizau 90 de mărci de denari, 50 de mărci albaiuliene și 44 de mărci de argint (cu măsura necunoscută), adică aproximativ 32 kg de argint¹⁰¹. Suma a fost destinată restaurării catedralei și unor achiziții de proprietăți. Nu cunoaștem însă cât a costat o parte dintre noile sate episcopale și nici cheltuielile pe care le-au presupus construirea de cetăți și biserici (nici măcar a catedralei, care a suferit probabil modificări nestipulate în cele două contracte care ne-au parvenit). În afară de acestea, la 1302 episcopul avea pregătite alte 100 de mărci pentru acoperirea cheltuielilor legatului papal Boccasini¹⁰². Este demn de consemnat și faptul că aproape toate cheltuielile episcopului despre care ne-au parvenit informații s-au făcut după procesul cu fiii lui Mikola (1288), care îi datorau diecezanului ardelean 160 de mărci pentru compensarea unor distrugerii pe domeniile sale¹⁰³. Foarte probabil, această sumă mare a fost achitată, deoarece la procesul dintre foștii săi adversari și Roland Borșa episcopul Petru nu se regăsește printre cei care ar avea drepturi asupra proprietăților primite ca zălog până la achitarea datoriei (Stana, Zamarteluke și Dumbrava)¹⁰⁴. În plus, cele trei sate nu apar în enumerarea proprietăților episcopale la 1291.

¹⁰⁰ *CDTrans*, vol. II, nr. 21, 69, 70.

¹⁰¹ Greutatea mărcii albense era de 206,7686 g, puritatea de 0,800-0,900 (Jenő Szűcs, *Szlavóniai báni dénárak Erdélyben. Kereskedelemtörténet a pénztörténet tükrében*, în *Századok*, 120, 1986, p. 601; Pál Engel, *A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése*, în *Századok*, 124, 1990, p. 30). Am considerat mărcile fără specificație ca mărci albense, iar greutatea mărcii de denari am socotit-o după Engel, *Pénztörténet*, p. 71 ca 200 de denari banali noi a câte 146,132 g. Suma finală, 32, 590 kg.

¹⁰² *CDTrans*, vol. II, nr. 13.

¹⁰³ *CDTrans*, vol. I, nr. 430, 480, 489, 537, 566; vol. II, nr. 13.

¹⁰⁴ Györffy, *Az Árpád-kori*, vol. III, p. 378.

În timpul episcopului Petru domeniile episcopale au crescut sensibil, s-a obținut confirmarea autonomiei judiciare și s-a întreprins un vast program de colonizări și construcții în vederea consolidării stăpânirii ecleziastice. Mărturiile documentare ne permit să stabilim că în jurul anului 1270 pământurile episcopale erau deja separate de cele capitulare, iar iobăgia era deja o formă cunoscută de organizare socială pe domeniul episcopal. Condițiile de așezare a coloniștilor au reprezentat probabil rezultatul unei negocieri. În schimbul achitării obligațiilor în bani și produse, ei primeau o largă autonomie, apărarea intereselor lor față de demnitarii regali și de stăpânii vecini, respectiv libertatea de a dispune de propriile bunuri. După cum aminteam și în subcapitolul anterior, se pare că interesele iobagilor episcopali au influențat într-o oarecare măsură direcția de extindere a domeniului. Cu cele două cetăți și aproximativ 20 de sate pe care le deținea, dintre care cam jumătate grupate în domenii compacte, episcopul Transilvaniei conta ca un baron de importanță secundară în regatul Ungariei, neputându-se compara cu clanul Kőszegi, care dispunea de cinci cetăți aflate la distanțe relativ mici una de alta sau cu comitele de Borsod, Ernye Ákos, al cărui domeniu cuprindea aproape 30 de sate¹⁰⁵. Pe baza informațiilor oferite de registrele de annate din secolele XIV-XV dieceza ardeleană era una dintre cele mai bogate ale regatului maghiar¹⁰⁶. În opinia lui Zsigmond Jakó veniturile aduse de domeniul episcopal echivalau cu cele ale comitelui unui comitat mediu din regatul Ungariei.

2. Activitatea administrativă a episcopului Petru Monoszló

2.1. Curtea episcopală

Teza de doctorat a lui Adinel Dincă, oferă o analiză foarte bine documentată a cancelariei episcopale. De aceea, în stadiul actual al cercetării mele nu pot oferi contribuții semnificative la acest subcapitol; prin urmare, voi încerca să rezum aici rezultatele cercetătorului amintit¹⁰⁷.

Episcopatul lui Petru Monoszló a reprezentat o perioadă de înflorire a scrisului în Transilvania. Numărul relativ mare de documente păstrate din această perioadă ne permite să conchidem că ierarhul amintit a organizat cancelaria episcopală, cel mai probabil după modelul instituției similare de la curtea regelui tânăr Ștefan, al cărei vicecancelar a fost între 1266 și 1270.

¹⁰⁵ Szűcs, *Az utolsó*, p. 156.

¹⁰⁶ Mályusz, *Egyházi társadalom*, p. 163-175; Romhányi, *A középkori*, p. 202.

¹⁰⁷ Dincă, *Instituția*, p. 169-182; Idem, *Documente*, *passim*.

Din documentele episcopale ale perioadei lipsește mențiunea *datum per manus*, astfel este greu de reconstituit cu certitudine personalul cancelariei și modul ei de funcționare. În diverse contexte apar: Nicolae, arhidiacon de Szolnok și notar episcopal, preotul Toma, capelan episcopal, sau Ioan, arhidiacon de Târnave și cancelar episcopal¹⁰⁸. Pe baza unor analogii Adinel Dincă presupune existența unei cancelarii formate din două persoane, al cărei conducător era cancelarul, iar rolul de scrib era îndeplinit de notar sau capelan¹⁰⁹.

Din perioada 1270-1307 ne-au parvenit 15 diplome episcopale, dintre care șapte au fost date după 1299¹¹⁰. În cadrul lor, domină așa-zisul *formular scurt*, caracterizat de lipsa protocolului sau a eshatocolului. Ele trădează o bună cunoaștere a formulelor de cancelarie¹¹¹. Diplomele episcopale conțin decizii legate de administrația ecleziastică, aprobarea unor tranzacții ale capitlului și probleme de drept privat. Este important de menționat că până la jumătatea secolului al XIV-lea nu doar capitlul îndeplinea rolul de loc de adevărire în Alba Iulia. Există date referitoare la o astfel de activitate a augustinienilor¹¹² și dominicanilor din Alba Iulia¹¹³, precum și a episcopului¹¹⁴ și vicarului său¹¹⁵.

Episcopia transilvăneană nu a contribuit doar prin intermediul cancelariei episcopale la dezvoltarea scrisului în Transilvania, ci și prin stimularea emiterii de documente în alte instituții ecleziastice. Datorită principiului de drept din regatul Ungariei conform căruia un loc de adevărire nu poate emite documente în propria cauză, episcopia a apelat în acest scop la capitlu sau la mănăstirile menționate mai sus. Eparhia transilvăneană s-a remarcat și ca un solicitant de documente regale. Episcopul Petru i-a cerut regelui Ladislau IV să consemneze în scris donația verbală a Clujului făcută de tatăl său, Ștefan V¹¹⁶. Acesta reprezintă un exemplu simptomatic al expansiunii scrisului și al schimbării percepției

¹⁰⁸ *CDTrans*, vol. I, nr. 592; vol. II, nr. 18, 54, 55.

¹⁰⁹ Dincă, *Instituția*, p. 178; Dincă, *Documente*, p. 79.

¹¹⁰ Dincă, *Instituția*, p. 179.

¹¹¹ Dincă, *Instituția*, p. 180.

¹¹² *CDTrans*, vol. I, nr. 592.

¹¹³ *CDTrans*, vol. II, nr. 54, 55; Wenzel, *Árpád-kori*, vol. V, p. 133.

¹¹⁴ *CDTrans*, vol. I, nr. 327.

¹¹⁵ *CDTrans*, vol. II, nr. 3.

¹¹⁶ *CDTrans*, vol. I, nr. 339.

despre proprietate în Transilvania, în sensul creșterii semnificative a valorii documentului scris.

În această epocă, în jurul arhiepiscopului Lodomer al Strigoniului s-a format o elită ecleziastică cunoscătoare a dreptului canonic, care în condițiile unei influențe papale accentuate a impus treptat respectarea normelor canonisticii romane. Deși nu s-au consemnat procese ale tribunalelor ecleziastice din Transilvania perioadei, faptul că episcopul Petru făcea parte din acest cerc de canoniști este mai presus de orice îndoială. O dovadă peremptorie în acest sens o constituie mandatul primit de la legatul papal Boccasini, de a cerceta o plângere a mendicanților din Sibiu împotriva comitelui Vasmundus¹¹⁷. Tot după normele canonisticii romane a acționat și în procesele în care a fost direct interesat: a fost reprezentat de avocați¹¹⁸, exemplu urmat și de capitlul său¹¹⁹. Faptul a impulsionat, în opinia mea, formarea unei categorii de clerici versați în dreptul canonic, după dezideratul exprimat deja în legile lui Coloman Cărturarul, la începutul secolului al XII-lea. Episcopul a dovedit el însuși cunoașterea principiilor canonisticii atunci când a refuzat judecarea procesului de jurisdicție asupra Maramureșului cu episcopia de Eger în fața tribunalului regal, afirmând că respectiva cauză ține de competența Sfântului Scaun¹²⁰.

Capitulurile din regatul maghiar nu aveau nici puterea și nici influența celor din Occident. De aceea, relațiile dintre episcopi și capitluri a fost una pașnică, sub semnul unei relații clare de subordonare a celor din urmă¹²¹. Se pare că nici capitlul transilvănean nu constituia o excepție în acest sens. A acceptat cu docilitate tranzacții funciare favorabile episcopului, mai mulți canonici apărând chiar drept locțiitorii sau avocații săi¹²². Dintre cele trei personaje angajate în activitatea cancelariei episcopale două purtau titlul de arhidiaconi. Deși nu avem dovezi peremptorii, nu consider exclus ca *stallum*-urile canonice să fi fost oferite de ierarhi ca recompensă pentru serviciile prestate¹²³. Este grăitor faptul că Mihail Bő, nepotul lui Petru

¹¹⁷ *CDTrans*, vol. I, nr. 431, vol. II, nr. 20.

¹¹⁸ *CDTrans*, vol. I, nr. 387, vol. II, nr. 55.

¹¹⁹ *CDTrans*, vol. I, nr. 349, 550.

¹²⁰ *CDTrans*, vol. I, nr. 592.

¹²¹ Koszta, *A székeskáptalanok*, p. 99-119.

¹²² *CDTrans*, vol. I, nr. 592; vol. II, nr. 3.

¹²³ O aluzie în acest sens, la Károly Vekov, *Locul de adevărită din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj, Centrul de Studii Transilvane - Gloria, 2003, p. 114-115.

Monoszló, viitorul arhiepiscop de Strigoniu, a fost pentru o vreme prepozit la Alba Iulia. Este posibil, de asemenea, ca Toma, capelanul episcopal de la 1302, să fie același cu canonicul cantor Toma care apare în documente din 1303¹²⁴. În schimbul serviciilor pe care i le aducea capitulul, episcopul avea obligația de a îi apăra drepturile chiar și în fața rudei și aliatului său politic, voievodul Ladislau Kán¹²⁵. Anturajul episcopal mai cuprindea numeroși familiari, ale căror rosturi le-am prezentat în capitolul anterior. Deși a construit două cetăți și mai avea la dispoziție cel puțin un palat pe domeniile sale, episcopul Petru a preferat Alba Iulia ca reședință permanentă. De aici au fost emise aproape toate diplomele episcopale din perioada păstoririi sale¹²⁶.

Din păcate, avem foarte puține date relevante referitoare la activitatea culturală și artistică din Alba Iulia epocii, doar două inventare funcționale. Dintr-un document referitor la atacul sașilor de la 1277 aflăm că aceștia au răpit *relicvele, crucile, potirele, ornatele și toate podoabele catedralei, împreună cu cărțile și alte lucruri sfinte, la fel și tezaurul acestei biserici*¹²⁷. Contractul semnat cu dulgherii sași care urmau să lucreze la restaurarea catedralei din Alba Iulia în 1291 menționează altarele Sf. Maria, Sf. Petru și Sf. Ioan Botezătorul¹²⁸.

2.2. Începuturile vicariatului de dincolo de Mezeș

La cumpăna veacurilor XIII-XIV instituția vicariatului episcopal s-a generalizat în Apusul creștin. La fel s-a întâmplat și în Ungaria la începutul secolului al XIV-lea¹²⁹. În Transilvania însă, episcopul a avut de-a lungul Evului Mediu, alături de vicarul (sau de vicarii) de la Alba Iulia, și un vicar foraneu, cu titlul *de extra Mezes*.

Titulatura a fost explicată de János Karácsonyi prin posibilitatea ca sediul original al episcopiei să fi fost la Tășnad, iar vicariatul să fi continuat reprezentarea autorității ierarhului după mutarea lui la Alba Iulia¹³⁰. O altă

¹²⁴ CDTrans, vol. II, nr. 32, 37.

¹²⁵ CDTrans, vol. I, nr. 593.

¹²⁶ DF 277348, DF 277000, DF 246268, DF 246268, DF 275163, DF 29104, DF 277220, DF 277225, DF 277228, DF 277229, DF 2779003.

¹²⁷ CDHung, vol. VII, 2, p. 66-67 (traducerea îmi aparține).

¹²⁸ Entz, Erdély, p. 97-99.

¹²⁹ Pentru apariția instituției vicariale, vezi Bónis, A szentszéki, p. 638-639; Dincă, Vicarii, p. 29-42.

¹³⁰ Karácsonyi, Az erdélyi, p. 16.

explicație ar fi întinderea mare a diecezei: explicație plauzibilă de altfel, dacă avem în vedere faptul că întâlnim episodice vicari foranei și în alte dieceze maghiare, de exemplu la Strigoniu¹³¹.

Dintre primii cinci vicari de dincolo de Meseș unul a fost vicearhidiacon de Ugocea, doi arhidiaconi de Ugocea, iar alții doi, plebani de Satu Mare. Se pare că în primele decenii ale existenței sale vicariatul nu a fost legat de proprietatea episcopală Tășnad: dintre cele trei diplome vicariale de dinaintea anului 1330 cu locuri de emiterie cunoscute, două sunt emise la Satu Mare și una la *Nempti* (astăzi parte a orașului Satu Mare)¹³². În aceste condiții putem afirma cu certitudine că vicariatul nu a fost creat în legătură cu vreo reședință episcopală aflată la Tășnad.

În opinia mea, o explicație posibilă a apariției și a continuității vicariatului de dincolo de Meseș o oferă conflictul cu episcopia de Eger pentru jurisdicția asupra Maramureșului. Episcopul Petru a obținut în 1288 decimele din comitatul Ugocea, deținute până atunci de Kopasz Borsa, pe baza unei donații a regelui Ladislau al IV-lea¹³³. Episcopii de Eger și-au câștigat de la începutul secolului al XIII-lea dreptul de a strânge decimele din comitatele Bereg și Ugocea, care făcuseră însă parte din comitatul Sásvár, integrat diecezei transilvănene. Odată cu apariția parohiilor catolice din Maramureș, ambii episcopi au încercat să-și asigure jurisdicția efectivă asupra acestui teritoriu, pe baza privilegiilor anterioare. În final, după un proces pe care îl cunoaștem doar fragmentar și care s-a desfășurat atât la curtea regală, cât și la curia papală, episcopia de Eger a obținut Maramureșul, Beregul și partea de nord a comitatului Ugocea, iar diecezanii transilvăneni au trebuit să se mulțumească cu partea sudică a comitatului Ugocea¹³⁴.

În această situație conflictuală, ambele părți au încercat să își asigure prezența permanentă și exercitarea jurisdicției prin intermediul instituției vicariatului. Este grăitor faptul că primul vicar cunoscut al episcopului ardelean este *Demetrius sacerdos, vicearchidiacono de Ugocsa vicarius*

¹³¹ Géza Hegyi, *Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a közigazgatási beosztások tükrében és a korabeli köztudat szerint* (II. Közlemény), în *Erdélyi Múzeum*, LXXV, 4, 2013, p. 8; Bónis, *A szentszéki*, p. 639.

¹³² *CDTrans*, vol. II, nr. 227, 392, 600.

¹³³ *RegArg*, vol. II, nr. 3509.

¹³⁴ Marius Diaconescu, *Biserica catolică din Maramureș*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, XV-XVI, 1998-1999, p. 286; Hegyi, *Tized*, p. 285; Vekov, *Locul de adevărire*, p. 141-142.

*venerabilis patris P. Dei gratia episcopi Transsilvani archidiaconati in eodem*¹³⁵. Următorul vicar, plebanul sătmărean Petru este primul care apare cu titlul care avea să se încetățenească până la finele Evului Mediu: *vicarius domini B[enedicti] miseratione divina episcopi Transsilvani de ultra Mezes*¹³⁶. Vicarii episcopului ardelean erau clerici hirotonisiți, cunoscători ai dreptului, care aveau datoria de a executa cea mai mare parte a îndatoririlor episcopale, ținându-i astfel departe pe reprezentanții ierarhului rival. Din aceeași perioadă provine și prima mențiune a vicarului din dieceza vecină, cu titlul *vicarius de Bereg, de Marmaros et de Ugucha*¹³⁷. Începând cu anul 1340, arhidiaconul de Maramureș va purta titlul de vicar până la sfârșitul Evului Mediu. Aria sa de jurisdicție se extindea asupra propriului arhidiaconat¹³⁸. Conform mărturiilor documentare, principalele îndatoriri ale vicarilor perioadei au fost conducerea tribunalelor ecleziastice și emiterea unor documente de drept privat¹³⁹. Nu cunoaștem atribuțiile liturgice și sacramentale ale vicarilor de la finele secolului al XIII-lea și începutul celui următor.

Vicariatele de dincolo de Meseș și din Maramureș subliniază încă o dată cultura canonică a episcopilor din Ungaria epocii, în general, și din Transilvania și Eger, în special. În concluzie, vicariatul foraneu nu este un element specific transilvănean în cadrul regatului Ungariei, el existând pentru mai multe secole și în dieceza vecină, de Eger, părând a fi fondat tocmai în contextul conflictului dintre cele două episcopii.

Concluzii

Episcopul Petru Monoszló a înțeles semnele timpurilor. Asemeni marilor seniori ai vremii sale – din cercul cărora făcea parte și el atât prin calitatea sa de prelat, cât și prin legăturile familiale¹⁴⁰ – a pus bazele domeniilor compacte ale episcopiei, utilizând toate mijloacele de care a dispus: solicitări de donații, cumpărări, schimburi, și nu în ultimul rând, forța armelor și apelul la instanțele laice. În același timp, și-a consolidat stăpânirea prin privilegiul de autonomie judecătorească, colonizări,

¹³⁵ DF 219432, fără inițiala episcopului.

¹³⁶ *CDTrans*, vol. II, nr. 227 = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (DL), 96061.

¹³⁷ Diaconescu, *Biserica*, p. 288.

¹³⁸ Diaconescu, *Biserica*, p. 288 și urm.

¹³⁹ Bónis, *A szentszéki*, p. 638-639.

¹⁴⁰ Kovács, *Semper meliora*, p. 2-5.

respectiv construirea de cetăți și biserici. Studiul de față confirmă concluzia formulată de Péter Kis în legătură cu arhiepiscopii de Strigoniu: politica domeniială a prelaților din timpul ultimilor arpadieni a fost similară cu cea a magnaților laici, atât prin finalitatea sa cât și prin metodele utilizate¹⁴¹. Fenomenele vieții economice și sociale de pe domeniul episcopal transilvănean par a fi sincrone cu cele similare de pe alte mari domenii ale regatului medieval maghiar. Pe baza mărturiilor documentare putem conchide că pe domeniile episcopale au fost adoptate principalele noutăți ale vremii în domeniul agriculturii și al creșterii animalelor.

În stadiul de față al cercetării nu dețin suficiente informații pentru a reconstitui organizarea domeniului și rolul fiecărui slujbaș în cadrul lui. Probabil această chestiune va fi clarificată de cercetarea documentelor din secolul al XIV-lea, mult mai numeroase și generoase în informații de acest fel. Privilegiul coloniștilor din Șard arată că cel puțin o parte dintre locuitorii domeniilor episcopale au fost în această perioadă oameni liberi din punct de vedere juridic, care datorau stăpânului de pământ o rentă în bani și produse în schimbul locuirii netulburate și garantării autonomiei comunității. Relația stăpânului de pământ cu iobagii săi pare să fi fost una bazată pe negociere, nevoile colonilor de pe pământurile episcopale au influențat uneori chiar și direcția de extindere a domeniului.

Beneficiind de o experiență bogată în domeniu, episcopul Petru a contribuit la dezvoltarea practicii scrisului în Transilvania prin organizarea propriei cancelarii și prin solicitarea de documente de la alte instituții. Datorită cunoștințelor sale de drept canonic a reușit să mărească teritoriul diecezei sale și să asigure administrarea teritoriilor îndepărtate prin cea mai adecvată instituție a vremii: vicariatul foraneu, constituit, se pare, ca o *contracetate* instituțională, menită să contracareze pretențiile de jurisdicție ale episcopului de Eger în Maramureș, Bereg și Ugocea.

Principalul scop al activității sale a fost apărarea și sporirea drepturilor diecezei Transilvaniei, după cum se exprima în arenga unui document de la 1299: *In rerum ecclesiasticarum agendis semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur, ad hoc ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat, et in suis bonis sit tranquilla*¹⁴².

¹⁴¹ Kis, *Az esztergomi*, p. 248.

¹⁴² Wenzel, *Árpád-kori*, vol. V, p. 216.

În momentul morții lui Petru Monoszló, la 27 noiembrie 1307, episcopia Transilvaniei deținea un domeniu întins, dotat și administrat după rigorile epocii și avea o putere economică și militară considerabilă. Criza regalității, principalul susținător al Bisericii și conflictul teritorial dintre voievodul Ladislau Kán și capitlul Transilvaniei, care dura de mai mulți ani prevesteau însă criza instituțiilor ecleziastice din regiune.

MIHAI KOVÁCS

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca

*UT DEI ECCLESIA IN SUO STATU TUTA PERMANEAT ET IN SUIS BONIS SIT
TRANQUILLA. BISHOP PETER MONOSZLÓ, ORGANIZER OF THE EPISCOPAL
MANORS AND ECCLESIASTIC ADMINISTRATION*

Abstract

Bishop Peter Monoszló's family had solid political relationships, and himself was a very skillful politician. He increased considerably the wealth of his bishopric, by royal donations, buying and exchanging villages and started to organize his villages in manors, situated in counties Cluj/Kolozs and Alba/Fehér. He consolidated the episcopal manors by obtaining privileges and colonizing his villages. His income allowed him to finish the construction of his cathedral in Alba Iulia/Gyulafehérvár and to develop an ambitious building program, which included two stone fortresses and five churches. This study confirms the idea that in the last decades of the thirteenth century, the Hungarian bishops formed their manors the same way as the lay magnates. The manors of the Transylvanian bishop reflect the main social and economic changes which took place in the Hungarian kingdom in the same period.

Bishop Peter had an important part in developing the writing of documents in Transylvania, by organizing the episcopal chancery. Some of the Transylvanian canons worked in his personal service, as vicars, lawyers or chancellors. Thanks to his canon law knowledge, he increased the territory of his bishopric and organized the remote archdeaconries in a vicariate. It seems the beginnings of the remote vicariate are connected with the trial for jurisdiction over Maramureș/Máramaros County against the bishop of Agria/Eger.

We do not have many sources to illustrate Peter Monoszló's religious feelings, but we may consider – knowing his activity – that his main interest was in keeping and enlarging his bishopric's rights and privileges. His priorities are very well illustrated by the arena of an episcopal document: *In rerum ecclesiasticarum*

MIHAI KOVÁCS

agendis semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur, ad hoc ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat, et in suis bonis sit tranquilla.

Keywords: medieval diocese of Transylvania, Peter Monoszló, bishopric manors.